

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2024.48870.2304>

Print ISSN: X2588-414

Online ISSN: X2783-5081

Pages: 104-126

Received: 29/ 04 /2024

Accepted: 31/ 08 /2024

Original Research

A study of interpretive perspectives on the relationship between the condition and consequence in the verse regarding polygamy throughout history

Maryam Jazyeri

Ph.D. student in Quran and Hadith Sciences,
Qom university, Qom, Iran.

Jafar Nekoonam

Professor of Theology and Islamic Education -
Quran and Hadith Sciences. Qom university,
Qom, Iran. (corresponding author)

Reza Moaddab

Professor of Theology and Islamic Education -
Quran and Hadith Sciences. Qom university,
Qom, Iran.

Abstract

The condition and consequence in the verse on polygamy is one of the most debated topics in this verse. This article delves into the various interpretations of this relationship.

Researches indicate that the first Shi'a scholar to deny the connection between the condition and consequence was Al-Tabrisi(٤٠٠CE). He cited a narration attributed to Imam Ali, suggesting that more than one-third of the Quran had been omitted between the two parts.

While some Shi'a scholars later endorsed Al-Tabrisi's view, the majority from the ١٤th century onwards refuted this claim and the associated narration. Most Sunni scholars and the majority of Shia interpreters. agree that there is a connection between two parts. They agree that the conditional phrase is: “if you afraid” but there is no consensus about the consequence. Most interpreters consider the phrase: “marry [any] women you wish” as the consequence.

The determination of the relationship between condition and consequence in this verse, is based on narrations attributed to companions such as Aisha and Ibn Abbas and isn't reliant on the efforts of interpreters. Just Al_Jubba'i(٣٠٣CE) a Mu'tazilite theologian, stands on his ijtihad

and differed, identifying “only one” as the consequence against the majority of interpreters’ opinion.

Key Words: Historical Interpretation, Condition and Consequent, Verse on Polygamy, Coherence of Verses, Orphans.

Abstract

The relationship between the conditional clause and its consequence in the Quranic verse on polygamy (Quran 4:3) is a subject of extensive debate among Islamic scholars. This paper examines the various interpretations that have emerged throughout history regarding this connection.

1. Introduction

The determination of the relationship between the condition and consequence in this verse has been primarily based on narrations attributed to a few companions, with limited reliance on the independent reasoning (ijtihad) of scholars. Abu Ali Jubae, a linguist with Mu'tazilite leanings, was an exception, as he employed ijtihad to conclude that "one" is the consequence of the condition.

This paper begins by examining the various viewpoints on the existence or non-existence of a direct link between the condition and its consequence. It then delves into the narrations attributed to Aisha and Ibn Abbas, who both believe in such a connection. Aisha's interpretation suggests that the verse permits men who fear they cannot treat orphan girls justly to marry other women instead. Ibn Abbas, on the other hand, through various narrations, emphasizes the importance of treating all wives justly, drawing a parallel between wives and orphans under a man's care.

2. Literature Review

2-1. Sultani Ranani (2013), in an exegetical study, explored the various aspects of the relationship between the condition and consequence in verse 3 of Surah An-Nisa. Presenting six interpretive perspectives, he critically analyzed them and ultimately concluded that "justice among orphans is contingent upon marrying their mothers". This research, focusing on the legal dimensions of the topic, provides a detailed analysis of relevant verses and hadiths. However, it does not extensively examine the historical development of these interpretations.

2-2. Sadeqzadeh Tabatabaei (2013), with a similar approach, also investigated the relationship between the condition and consequence in this verse. Citing the opinion of Thaqfi Tehrani, he sought to establish a connection between the condition and consequence in terms of meeting the financial and spiritual needs of orphans. This research, by offering a novel perspective on the verse's connection to social issues, has enriched the scholarly literature in this field. However, this research also does not fully explore the historical development of interpretations.

2-3. "A Critique of Translations of the Conditional Structure in Verse 3 of Surah An-Nisa Based on a Structural Approach" (Nafisi/Reisi, 2021: 20): In this article, the authors examine various translations of the conditional clause in this verse and ultimately translate the phrase "من النساء" as "other women besides orphans". This interpretation is based on a hadith attributed to Aisha. Similar to previous studies, this article also exhibits the same shortcomings.

4. Results

The findings reveal that Ahmad ibn Ali Tabarsi, the Shia scholar renowned for his work "Al-Ihtijaj 'ala Ahl al-Lajjaj," was the first to claim, based on an unsubstantiated tradition ascribed to Imam Ali, that hypocrites had removed more than a third of the Quranic text between the conditional clause and its consequence in this particular verse. He argued that a significant portion of the Quran has been removed, denying the existence of a direct link between the two clauses. While some later Shia scholars implicitly supported this claim, the majority of Shia scholars, particularly from the 14th century onwards, strongly criticized this assertion and rejected Tabarsi's claim of Quranic corruption. In contrast, almost all Sunni scholars and a significant portion of Shia scholars believe in a direct connection between the condition and its consequence in this verse.

While there is a consensus among scholars regarding the conditional nature of the phrase "if you fear," there is no agreement on which phrase in the verse serves as the consequence. The majority of interpreters consider the phrase "then marry what is lawful to you of women" as the answer to the condition; however, Abu Ali Jubae and a few others argue that "one" is the intended consequence.

Tabari, while explaining various aspects of the verse's interpretation, not only cites Aisha's narration but also gives preference to Ibn Abbas's account and delves into other nuances of the latter. According to a narration from Ibn Abbas, as reported by some of his followers, God limited the number of wives to four to protect the property of orphans. The rationale behind this numerical limitation was to prevent men with multiple wives from exploiting the property of orphans under their guardianship to support their large families.

The paper further examines the interpretations of scholars throughout history and analyzes the views of contemporary Quranic scholars. Some interpreters, without denying the causal relationship between the condition and consequence, argue that the condition itself is meaningless. Qurtubi and Shawkani, for instance, after discussing the conditional structure, assert that scholars unanimously agree that the stated condition is inconsequential and that the verse permits polygamy only for those who do not fear mistreating orphans.

Among the most significant contemporary perspectives is the interpretation by scholars who, considering the context of the revelation, the sequence of verses in Surah An-Nisa, the necessity of protecting orphans' property, and the enactment of new laws for women, direct the command "then marry" towards men who, having fulfilled the condition of justice, marry widowed women

with orphan children. This interpretation simultaneously provides for widowed women and ensures that the guardianship of orphans is not limited to girls and that a close bond is maintained between orphans and their mothers.

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2024.48870.2304>

شاپای چاپی X2588-414

شاپای الکترونیکی X2783-5081

صفحات: ۱۰۴-۱۲۶

دریافت ۱۴۰۳/۰۲/۱۰

پذیرش ۱۴۰۳/۰۶/۱۰

مقاله پژوهشی

بررسی دیدگاه‌های تفسیری در باره ارتباط میان شرط و جزا در آیه تعدد زوجات در گذر تاریخ

دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قم، قم، ایران

مریم جزایری

استاد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قم، قم، ایران

جعفر نکونام *

استاد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قم، قم، ایران

سیدرضا مؤدب

چکیده

شرط و جزا در آیه تعدد زوجات حاوی یکی از بحث‌انگیزترین موضوعات این آیه به شمار می‌رود. در این مقاله به این پرسش پرداخته می‌شود که درباره رابطه شرط و جزا در این آیه چه نظریاتی در گذر تاریخ میان مفسران پدید آمده است. بررسی‌ها نشان می‌دهد، در میان علمای شیعه برای نخستین بار، صاحب احتجاج با نقل روایتی که به امام علی نسبت داده، به اسقاط بیش از ثلث قرآن بین شرط و جزای این آیه قائل شده و از این رهگذر، وجود رابطه میان شرط و جزا در این آیه را انکار کرده است. اگرچه قرن‌ها پس از وی، برخی از مفسران شیعه نیز این ادعا را تأیید کرده‌اند؛ اما غالب مفسران شیعه از قرن چهاردهم به نقد آن روایت و رد ادعای طبرسی پرداختند؛ ولی قریب به اتفاق علمای اهل سنت و پیش‌تر مفسران شیعه به وجود رابطه میان شرط و جزا در این آیه قائل هستند. آنان همگی، بر شرط بودن عبارت «فإن خفتم» متفق‌اند؛ اما در تعیین جزا یا

* نویسنده مسئول: nekoonam@gmail.com

جواب شرط، میان آنان اتفاق نظر وجود ندارد. غالب مفسران، عبارت «فَأَنْكَحُوا مَا طَابَ لَكُمْ» را در آیه مذکور جواب شرط دانسته‌اند؛ ولی ابوعلی جبایی (۳۰۳ق) و معدودی از مفسران بعد از او «فَوَاحِدَةً» را جزای شرط می‌شمرند. تعیین رابطه شرط و جزا در آیه مورد بحث از سوی مفسران مبتنی بر روایاتی بوده که از صحابه یعنی عایشه و ابن عباس به دست آمده و به ندرت بر اجتهاد مفسران اتکا داشته است. تنها ابوعلی جبایی که متکلم معتزلی بود، برای تعیین شرط و جزاء در این آیه به اجتهاد روی آورده و برخلاف عموم مفسران بر این نظر شده است که جواب شرط «فواحد» است.

واژه‌های کلیدی: تفسیر تاریخی، شرط و جزا، آیه تعدد زوجات، تناسب آیات، یتیمان.

۱. بیان مسئله

محل بحث رابطه شرط و جزا در آیه «وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكُمْ أَدْنَىٰ أَلَّا تَعُولُوا» (نساء: ۳) است. پرسش این است که «چه ارتباطی میان خوف از عدم رعایت قسط درباره یتیمان از یک سو و امر به نکاح با زنان از سوی دیگر وجود دارد؟».

ابهامی که در زمینه ربط میان شرط و جزا در این آیه هست، باعث شده که مفسران، تفاسیر گوناگونی از آیه به دست دهند. در این پژوهش، تفاسیر مفسران در این زمینه در گذر تاریخ بررسی می‌شود.

۲. پیشینه پژوهش

مسئله از ربط میان شرط و جزا در آیه تعدد زوجات تقریباً به درازای عمر دانش تفسیر قدمت دارد. منتها تنها در ضمن تفسیر آیه، از آن بحث شده است؛ اما آثاری که به طور مستقل به این مسئله پرداخته باشند، تنها به مقالاتی کوتاه محدود می‌شود که در دوره معاصر تدوین شده است که به آن‌ها اشاره می‌شود:

الف. «بررسی و نقد نظریات مفسران در بیان وجه ارتباط شرط و جزای آیه سوم سوره نساء» (سلطانی رنانی، ۱۳۹۲ش): نویسنده در این مقاله، ضمن تأیید رابط بین شرط و جزا، شش وجه از وجوه تفسیری مرتبط با آن‌ها را بیان کرده و پس از نقد هر یک، وجه برگزیده خود را ذیل عنوان «دادگری میان یتیمان درگرو ازدواج با مادر آنان است» آورده (سلطانی رنانی، ۱۳۹۲ش: ۲۴۱) و دلایل ترجیح آن را ذکر کرده و از این نظر با نوشتار حاضر هم سو است؛ اما به گزارش و تبیین بستر تاریخی وجوه تفسیری پرداخته است که در این نوشتار به آن خواهیم پرداخت.

ب. «تبیین و بررسی گستره ظهور و دلالت آیه جواز چندهمسری» (صادق‌زاده طباطبایی، ۱۳۹۲ش): نویسنده در این مقاله، به‌طور ضمنی از ربط شرط و جزا در این آیه سخن گفته و به وجود ربط میان آن دو تصریح کرده است. قول منتخب نویسنده در این مقاله، نظر مرحوم ثقفی تهرانی (۱۳۶۴ش). صاحب تفسیر روان جاوید است؛ مبنی بر این که ای مردان اگر از عدم رعایت قسط نسبت به اموال و حقوق فرزندان یتیم بیمناکید و از سرپرستی آنان ابا دارید، برای رعایت حقوق و سرپرستی بهتر آنان، یک تا چهار همسر برای سرپرستی یتیمان اختیار کنید؛ به این جهت که زنان از مردان نسبت به سرپرستی یتیمان تواناترند (ثقفی تهرانی، ۱۳۹۸ق، ج ۲: ۱۱). چنین قولی به روایت عایشه در این زمینه باز می‌گردد، مبنی بر این که اگر از رعایت قسط درباره یتیمان بیم دارید، با زنانی از غیر یتیمان ازدواج کنید. در این مقاله نیز رویکرد پژوهش حاضر که توصیف و تبیین وجوه تفسیری در گذر تاریخ است، مفقود است.

پ. «نقدی بر ترجمه‌های ساختار شرط در آیه ۳ سوره نساء بر مبنای رویکرد ساختاری» (نفیسی / رئیسی، ۱۴۰۱ش: ۲۰): نویسندگان این مقاله ترجمه‌های مختلف را در زمینه شرط و جزا در این آیه بررسی کرده و در نهایت، عبارت «من النساء» را «زنان دیگری غیر از ایتم» ترجمه کرده‌اند. این قول نیز بر مبنای روایت عایشه بنا شده است. در این مقاله نیز همان خلا مقالات قبل مشهود است.

۳. دو دیدگاه درباره شرط و جزا در آیه تعدد زوجات

اکثر مفسران بر وجود رابطه میان شرط و جزا در آیه تعدد زوجات اتفاق نظر دارند؛ اما در این که جواب شرط کدام است و چه رابطه معنایی میان شرط و جزا وجود دارد، میان آنان اختلاف است. شمار اندکی از مفسران شیعی نیز با تکیه بر یک روایت قائل شدند که میان شرط و جزا در آیه تعدد زوجات، ثلث آیات قرآن از سوی منافقان اسقاط شده است و از این رهگذر، وجود رابطه بین شرط و جزای این آیه را انکار کردند و البته چون انکار آنان متضمن قول به تحریف قرآن است، از سوی قریب به اتفاق مفسران شیعه در قرن چهارده مورد مخالفت قرار گرفته و آثار مستقلی در رد آن نوشته شده است.

۳-۱. دیدگاه منکران وجود رابطه بین شرط و جزا

انکار وجود رابطه میان شرط «و إن خفتن ألتقسطوا فی الیتامی» و جواب آن در آیه، نخستین بار در کتاب *الاحتجاج علی اهل اللجاج* تألیف احمد بن علی طبرسی (۵۸۸ق) بدون این که هرگونه سندی برای آن نشان دهد، بیان شده است. او در گزارش احتجاج امیرالمؤمنین با یکی از زنادقه، چنین نقل کرده که او به وجود پاره‌ای از تناقضات در قرآن دست یافته و درباره آن‌ها از امام علی سؤال کرده است. یکی از این سؤالات درباره

آیه مورد بحث است، با این تعبیر: «... وَ أَجْدُهُ يَقُولُ: وَ إِنْ خَفْتُمْ أَلَّا تُقْسَطُوا فِي الْيَتَامَى فَانْكَحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ ... وَ لَيْسَ يُشْبَهُ الْقِسْطُ فِي الْيَتَامَى نِكَاحَ النِّسَاءِ وَ لَا كُلُّ النِّسَاءِ أَيْتَامٌ فَمَا مَعْنَى ذَلِكَ؟» (طبرسی، ۱۳۶۱ ش، ج ۱: ۲۴۶)؛ یعنی در این آیه، قسط و رزیدن درباره یتیمان با نکاح زنان نسبتی ندارد و همه زنان هم یتیم نیستند؛ پس معنای آن چیست؟ امام در پاسخ فرمود: «فهو مما قدمت ذكره من إسقاط المنافقين من القرآن- و بين القول في اليتامى و بين نكاح النساء من الخطاب و القصص- أكثر من ثلث القرآن و هذا و ما أشبهه مما ظهرت حوادث المنافقين فيه لأهل النظر و التأمل و وجد المعطلون و أهل الملل المخالفة للإسلام مساعاً إلى القدرح في القرآن و لو شرحت لك كل ما أسقط و حرّف و بدّل لما يجرى هذا المجرى لطلال و ظهر ما تحظر التقيّة إظهاره من مناقب الأولياء و مثالب الأعداء»؛ یعنی: این از همان مواردی است که پیشتر ذکر کردم که منافقین آنها را از قرآن حذف کردند. میان «فی الیتامی» و «فانکحوا» آیاتی در زمینه خطاب و قصص، بیش از یک سوم قرآن بوده است. این و دیگر موارد مشابه از اقدامات منافقان است که بر أهل نظر و تأمل آشکار است و مطلعین و پیروان مذاهب مخالف اسلام، آن را دستاویزی برای خرده گیری بر قرآن یافتند و چنانچه همه موارد سقط و تحریف و تبدیل را برای شرح دهم، به درازا خواهد کشید و از مناقب اولیا و خباثت دشمنان چیزهایی آشکار می شود که تقيّه، مانع از ابراز آن است». (همان: ۲۵۴).

برخی از مفسران شیعی این روایت را با تأیید علنی یا ضمنی در آثار و تفاسیر خود نقل کرده اند: فیض کاشانی (کاشانی، ج ۱: ۴۹)؛ اشکوری (۱۳۷۳ ش، ج ۱: ۴۳۱)؛ بحرانی (۱۴۱۵ ق، ج ۵: ۸۲۸ و ۸۳۹)؛ مجلسی (بی تا، ج ۱۹: ۴۲ و ج ۹۰: ۱۲۱)؛ حویزی (۱۴۱۵ ق، ج ۱: ۴۳۸)؛ سید نعمت الله جزایری (۱۳۸۸ ش، ج ۱: ۴۱۴)؛ مرتضی کاشانی (۱۴۱۰ ق، ج ۱: ۲۰۵)؛ قمی مشهدی (۱۳۶۸ ش، ج ۳: ۳۲۱)؛ عبدالله شبر (۱۴۱۰ ق، ج ۱: ۱۰۸ و ۱۴۰۷ ق، ج ۲: ۹)؛ سلطان علی شاه (۱۴۰۸ ق، ج ۲: ۲)؛ قیسی عاملی (بی تا، ج ۱: ۲۷۹-۲۷۷)؛ اصفهانی (۱۳۶۶ ش: ۱۱۳)؛ ماجد زبیدی (۱۴۲۸ ق، ج ۱: ۳۹).

فیض کاشانی با استناد به روایت مذکور چنین اظهار نموده است: «المستفاد من جميع هذه الأخبار و غيرها من الروایات من طریق أهل البيت عليهم السلام إن القرآن الذي بين أظهرنا ليس بتمامه كما أنزل على محمد صلى الله عليه و آله و سلم بل منه ما هو خلاف ما أنزل الله و منه ما هو مغير محرف و إنه قد حذف عنه أشياء كثيرة منها اسم على عليه السلام في كثير من المواضع و منها غير ذلك و أنه ليس أيضاً على الترتيب المرضي عند الله و عند رسوله صلى الله عليه و آله و سلم» (کاشانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱: ۴۹ و ۱۴۱۸ ق، ج ۱: ۱۹۲).

یعنی از تمام این روایات و دیگر روایات اهل بیت این طور استفاده می شود که قرآنی که نزد ماست، تمام قرآن، چنان که بر محمد نازل شده، نیست؛ بلکه برخی از این قرآن، مخالف چیزی است که خدا نازل

کرده و برخی از این قرآن، تغییر و تحریف پیدا کرده و بسیاری از آن حذف شده که از آن جمله نام علی (ع) در بسیاری از جاهای قرآن است و برخی از این قرآن مغایر با ما انزل الله است و دیگر آن که این قرآن بر ترتیبی که مرضی خدا و رسول باشد، نیست.

از قرن چهاردهم بسیاری از علمای شیعه آن روایت و دیگر روایاتی را که بر تحریف قرآن دلالت دارند، نقد کردند؛ از جمله: علامه طباطبایی (۱۳۹۰ق، ج ۱۲: ۱۱۶)؛ محمدهادی معرفت (۱۳۸۶ش: ۱۷۱ و ۱۳۸۷ش، ج ۱: ۹۴ و ج ۶: ۱۶۴)؛ مکارم شیرازی (۱۳۷۱ش، ج ۳: ۲۵۳).

علامه عسکری اظهار داشته است که صاحب احتجاج این روایت را فقط طبق عادت خود به طور مرسل نقل کرده؛ به همین رو کتابش قابل اعتماد نیست (۱۳۷۴ش، ج ۳: ۷۰) و نیز افزوده است: «این روایت منکر دانسته شده و موافق عقل و شرع نیست؛ چون در آن آمده است که از سوی منافقان بیش از یک سوم قرآن که بالغ بر حدود دو هزار آیه می شود، تنها میان دو عبارت شرط و جزا در آیه مورد بحث اسقاط شده است.» (همان: ۷۱).

۴. رابطه بین شرط و جزا در تفسیر صحابه

چنان که آمد، اقوال مفسران به طور عمده به نظر عائشه و ابن عباس بازمی گردد. این هر دو صحابی به وجود رابطه میان شرط و جزا در آیه تعدد زوجات قائل اند و هر دو، جواب جمله شرطی «وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَى» را دنباله آیه، یعنی «فَأَنْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ» دانسته اند.

۴-۱. عایشه بنت ابی بکر

قریب به اتفاق مفسران درباره آیه تعدد زوجات و رابطه شرط و جزا در آن به قولی گرایش یافته اند که از عایشه (۵۸ ق) نقل شده است؛ مبنی بر این که آیه، درصدد نهی از ازدواج آن دسته از مردانی است که سرپرستی یتیمان را بر عهده دارند و به طمع اموال دختران یتیم، با کمترین مهریه، به نکاح با آنان مبادرت می ورزیدند و بعد از ازدواج، با آنان بدرفتاری و ستم می کردند؛ این گونه که وقتی دارایی همسرانشان به پایان می رسید، آنان را رها می کردند. از این رو به آنان امر شد که با زنانی جز این دختران یتیم ازدواج کنند.

تنها راوی روایت عایشه عروه بن زبیر است. او گفته که از عائشه درباره آیه «فَأَنْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ» پرسیدم. او پاسخ داد: امر شدند که با غیر دختران یتیم نکاح کنند (أَمَرُوا أَنْ يَنْكِحُوا مَا طَابَ لَهُمْ مِنَ النِّسَاءِ سِوَاهُنَّ). نیز افزود: سپس مردم بعد از این آیه، از رسول خدا توضیح خواستند. آن گاه آیه «وَيَسْتَفْتُونَكَ

فِي النَّسَاءِ» نازل شد: (ثم إن الناس استفتوا رسول الله بعد هذه الآية فيهن، فأنزل الله تعالى: وَ يَسْتَفْتُونَكَ فِي النَّسَاءِ). (بخاری، بی تا، ج ۴: ۲۶۶؛ ج ۵: ۲۲، ج ۷: ۱۷۱ و ۴۲۸؛ ج ۸: ۱۲۵، ۱۳۸، ۱۴۱ و ۱۵۸؛ مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴: ۲۳۱۳؛ نسائی، بی تا، ج ۳: ۳۱۵؛ أبوداود، بی تا، ج ۲: ۸۸۴)

عده زیادی از مفسران سنی و شیعی به قول عائشه گراییده و بسیاری از تابعان نیز قول عائشه را برگزیده‌اند که عبارت‌اند از: مجاشعی (۱۴۲۸ق: ۱۸۷) و ابوحنیفان (۱۴۲۰ق، ج ۳: ۵۰۳).

از نظر واحدی (۴۶۸ق)، بنا بر روایت عائشه تقدیر آیه چنین است: «و إن خفتم ألا تقسطوا فی نکاح الیتامی»؛ بنابراین مضاف حذف شده است (۱۴۱۶ق، ج ۲: ۱۶۰). ابوحنیفان (۷۴۵ق) هم بدون اسناد به واحدی، مشابه همین سخن را گفته است؛ ولی می‌افزاید اگر منظور یتیم شرعی باشد، فقط مشمول دختران یتیم نابالغ خواهد بود (ابوحنیفان، ۱۴۲۰ق، ج ۳: ۵۰۴-۵۰۳).

شیخ طوسی (۴۶۰ق) و به پیروی از او طبرسی (۵۴۸ق) و راوندی (۵۷۳ق) نیز گفته‌اند که روایت عائشه در تفسیر اصحاب ما یعنی شیعه نقل شده و حسن بصری، جبائی و مبرد هم به این قول گرایش یافتند (طوسی، بی تا، ج ۳: ۱۰۳؛ طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۳: ۱۰؛ قطب راوندی، ۱۴۰۵ق، ج ۲: ۹۶).

البته ناگفته نماند که در برخی نقل‌قول‌ها از حسن بصری و نیز جبائی، برای یتامی، قیدی مانند «من قربانکم» یا «من قرباتکم» یا «من قرباتکم»، به چشم می‌خورد که در روایت عائشه چنین قیدی نیست (طبرسی، ۱۴۱۲ق، ج ۴: ۱۵۸؛ ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹ق، ج ۳: ۸۵۸؛ جبائی، ۲۰۰۹م، ج ۳: ۱۵۰؛ طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۳: ۱۱؛ آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۲: ۴۰۴).

ابن عاشور (۱۳۹۳ق) گوید که عائشه سخن خود را به رسول خدا اسناد نداده است؛ اما سیاق سخنش اعلان می‌کند که از او نقل می‌کند؛ به همین رو، بخاری آن را در باب تفسیر سوره نساء در سیاق احادیث مرفوع آورده است تا بگوید که عائشه آن را جز از روی مشاهده حال نزول نگفته؛ به‌ویژه آن که او گفته است: «ثم إن الناس استفتوا رسول الله»؛ یعنی مردم از آن حضرت خواستند که آیه را توضیح دهد؛ به همین رو، آیه «وَ يَسْتَفْتُونَكَ فِي النَّسَاءِ» نازل شد و عبارت «وَ مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ فِي يَتَامَى النَّسَاءِ» اشاره به همان آیه اول دارد و لذا سخن عائشه بهترین تفسیر برای این آیه به شمار می‌رود (ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۴: ۱۵-۱۶). طنطاوی (۲۰۱۰م) بدون ذکر نام ابن عاشور، سخنان او را نقل و تأیید کرده است (طنطاوی، ۲۰۱۰م، ج ۳: ۲۹).

شنقیطی (۱۳۹۳ق) نیز گفته است، بنا بر روایت عائشه، معنای آیه چنین می‌شود که اگر درباره نکاح با دختران یتیم بیم دارید که قسط نورزید، آنان را رها کنید و زنان دیگری را که خوش دارید، به نکاح درآورید.

جواب شرط دلیل روشنی بر این معناست؛ چون ربط بین شرط و جزا آن را اقتضا می‌کند و این آشکارترین اقوال است؛ چون قرآن بر آن دلالت دارد (شقیطی، ۱۴۲۷ق، ج ۱: ۲۳۸).

۲-۴. عبدالله ابن عباس

از ابن عباس (۶۸ق) راویان مختلف، روایات متفاوتی نقل کرده‌اند که بر مبنای آن‌ها، ابن عباس مراد آیه را رعایت عدالت بین همسران و این مطلب می‌داند که خداوند از مردان خواسته همان‌گونه که در قبول تکفل یتیمان، از عدم رعایت عدالت نسبت به آنان بیم دارند، از عدم رعایت عدالت بین زنانی که به ازدواج خود درآورده‌اند نیز بیم داشته باشند؛ زیرا زنان تحت تکفل، به منزله یتیمان هستند و اجرای عدالت میان یتیمان، بر کسی که عهده‌دار کفالت آنان است، مهم‌تر (سخت‌تر) است. نخستین مفسری که چنین برداشتی از آیه داشته، مقاتل ابن سلیمان (۱۵۰ق) است، اما در تبیین آن به هیچ راوی خاصی اشاره نکرده و مشخص نیست که مقاتل، برداشت خود را با استناد به روایت چه کسی بیان می‌کند؛ اما ابن قتیبه (۲۷۶ق)، نخستین مفسری است که از ابن عباس این روایت را بیان کرده است: «و قال ابن عباس: قصر الرجال علی أربع من أجل الیتامی» (ابن قتیبه، ۱۴۲۳ق: ۵۱-۵۰). پس از وی، طبری (۳۱۰ق) و ابن ابی حاتم (۳۲۷ق) نیز در تفاسیر خود روایتی مشابه را نقل می‌کنند که اینک گزارش می‌شود:

الف. سعد از ابن عباس آورده است که مرد با مال یتیم به هر تعدادی که می‌خواست با زنان ازدواج می‌کرد؛ لذا خدا از تعدد زوجات نهی کرد (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۴: ۱۵۶).

ب. طاوس هم از ابن عباس نقل کرده است که خدا مردان را به خاطر اموال یتیمان بر چهار زن محدود کرد (همان).

پ. علی بن ابی‌طلحه از ابن عباس نقل کرده است که در جاهلیت با ده زن ازدواج می‌کردند و در عین حال شأن یتیم را بزرگ می‌شمردند؛ به همین رو آیه نازل شد و آنان را از تعدد زوجاتی که در جاهلیت داشتند، نهی کرد، سنت جاهلی را رها کردند (همان: ۱۵۷).

این روایت ظاهراً برخلاف روایات قبلی است؛ چون در این روایت آمده که مردم در جاهلیت یتیمان را بزرگ می‌شمردند؛ یعنی از دست‌درازی به اموال‌شان خودداری می‌کردند. در حالی که ظاهر آیات قرآن، چنین دلالت دارد که مردم در دوره جاهلیت هرگز شأن یتیمان را بزرگ نمی‌شمردند.

ت. محمد بن ابی موسی اشعری از ابن عباس نقل کرده است که می‌گفت: اگر بر زنان بیم دارید که مبادا مرتکب زنا بشوند، با آنان ازدواج کنید؛ چنان‌که دربارهٔ اموال یتیمان بیم دارید که مبادا قسط نورزید، بر خودتان هم مادامی‌که ازدواج نکردید، بیم داشته باشید (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹ق، ج ۳: ۸۵۷).

در این روایت نیز نظیر روایت قبل، سخن از این است که مردم در جاهلیت از تعرض به اموال یتیمان اجتناب می‌کردند.

ث. سعید بن جبیر از ابن عباس نقل کرده که چنان‌که بیم دارید، دربارهٔ یتیمان عدالت نورزید، دربارهٔ زنان هم بیم داشته باشید که در تعدد زوجات مبادا عدالت نورزید (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹ق، ج ۳: ۸۵۷؛ صنعانی، ۱۴۱۱ق، ج ۱: ۱۴۷). این روایت نیز نظیر دو روایت قبلی است.

ج. نزدیک‌ترین اقوال تفسیری به رأی و نظر ابن عباس در مورد آیهٔ تعدد زوجات متعلق به عکرمه است. باین‌حال در تفاسیر رأی و نظر عکرمه گاهی مستقل از ابن عباس بیان‌شده و ما به جهت عدم تکرار از بیان آن خودداری می‌کنیم.

روایتی که سعید بن جبیر و عکرمه از ابن عباس نقل کرده‌اند، بعد از روایت عایشه مورد توجه مفسران قرار گرفته و قول منتخب تعداد زیادی از مفسران متقدم و متأخر است، از جمله:

سعید بن جبیر (۹۵ق)، قتاده (۱۱۸ق)، ضحاک (۱۰۵ق)، سدی (۱۲۹-۱۲۷ق)، ربیع (۱۴۰ق)، مقاتل بن سلیمان (۱۵۰ق، ۱۴۲۳ق، ج ۱: ۳۵۷)؛ فراء (۱۹۸۰م، ج ۱: ۲۵۳)؛ ابن قتیبه (۱۴۲۳ق: ۵۰ و همو، ۱۴۱۱ق: ۱۰۶)، هواری (۱۴۲۶ق، ج ۱: ۳۱۴)، طبری (۳۱۰ق)، زجاج (۳۱۱ق)، طبرانی (۲۰۰۸م، ج ۲: ۱۸۵)؛ بحرالعلوم سمرقندی (۱۴۱۶ق، ج ۱: ۲۸۰)؛ ابوهلال عسکری (۱۴۲۸ق: ۴۷)؛ شریف رضی (۱۴۰۶ق، ج ۵: ۲۹۲)؛ زمخشری (۱۴۰۷ق، ج ۱: ۴۶۷)؛ سیواسی (۱۴۲۷ق، ج ۱: ۱۹۶-۱۹۵)؛ جلال الدین محلی (۱۴۱۶ق: ۸۰)، شیخ علوان (۱۹۹۹م، ج ۱: ۱۴۲)، صاوی (۱۴۲۷ق، ج ۱: ۲۷۰)؛ ابوزهره (بی‌تا، ج ۳: ۱۵۸۳).

طبری (۳۱۰ق) گفته است، دلیل ترجیح این قول (قول ابن عباس با روایت سعید بن جبیر) این است که خدا آیهٔ قبل از آن را با نهی از خوردن اموال یتیمان به غیر حق و با آمیختن با اموال دیگران آغاز کرد و فرمود: «وَآتُوا الْيَتَامَىٰ أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَتَّبِعُوا الْخَبِيثَ بِالطَّيِّبِ وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَىٰ أَمْوَالِكُمْ إِنَّهُ كَانَ حُوبًا كَبِيرًا». پس از آن، به آنان اعلان کرد که اگر دربارهٔ یتیمان از خدا بیم دارید، پس از تعدد زوجات اجتناب کنید. اجتناب دربارهٔ زنان مثل اجتناب دربارهٔ یتیمان است. آن‌گاه فرمود: اگر از جور دربارهٔ زنان به خودتان اطمینان دارید، با زنانی که برای شما حلال شمرده‌شده، نکاح کنید؛ دوتادوتا سه‌تاسه‌تا و چهارتاچهارتا. باز اگر بر خودتان بیم دارید که

جور کنید، با یکی نکاح کنید یا با کنیزان نکاح کنید. او جواب «وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَى» را «فَأَنْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ» دانسته است (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۴: ۱۵۹).

۵. رابطه شرط و جواب آیه در تفسیر مفسران

قریب به اتفاق مفسران به رابطه میان شرط و جواب در آیه تعدد زوجات قائل اند. قریب به تمام آنان، جواب «وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَى» را «فَأَنْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ» (نساء: ۳) دانسته اند؛ اما معدودی بر نظر دیگری شدند. ابو عبید قاسم بن سلام (۲۲۴ق) قایل است که جواب شرط، عبارت مذکور نیست؛ بلکه عبارت «فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ» است. گویا که خدای تعالی فرمود: اگر بیم دارید که درباره یتیمان قسط نورزید، اگر بیم دارید که عدالت نورزید، پس یک همسر اختیار کنید. سخن او چنین است: «لیس هذا الجواب، وإنما الجواب قوله: "فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ"، كَأَنَّهُ قَالَ: فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَقْسِطُوا فِي الْيَتَامَى، فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً» (زجاج، ۱۴۱۶ق، ج ۲: ۶۹۰ - ۶۸۹).

ابوعلی جبایی (۳۰۳ق) هم بر همین نظر است و می گوید: «جواب «إِنْ خِفْتُمْ»، حرف فاء در «فوَاحِدَةً» است. گویا در تقدیر چنین است: «إِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَقْسِطُوا، إِنْ كَثُرَتْ عَلَيْكُمْ مَوْنُ الزَّوْجَاتِ وَ أَحْوَجْتُمْ إِلَى مَالِ الْيَتَامَى. أَيْ: فَأَنْكِحُوا وَاحِدَةً؛ يَعْنِي أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ»؛ چنانچه هزینه همسران بر شما زیاد است و به مال یتیمان نیاز پیدا می کنید، پس یک همسر بگیرید و عبارت «فَأَنْكِحُوا مَا طَابَ» جمله معترضه میان شرط و جواب است؛ مثل این سخن که «إِنْ زِيدَا - فَافْهَمْ مَا أَقُولُ - رَجُلٌ صَدَقَ»؛ یعنی زید - اگر می فهمی که چه می گویم - مرد راست گویی است. او افزوده است: سبب تکرار جمله شرط برای بار دوم این بوده که جمله اعتراضی میان شرط و جواب فاصله انداخته است؛ لذا گفته شده: «فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا» و این همان «وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا» است و این جمله در معنا متأخر است؛ یعنی در حالت تنگی، یک همسر و در حالت گشایش چهار همسر بگیرید (همان: ۶۹۰).

ابوحیان (۷۴۵ق) بر این نظر است که در این آیه، دو شرط مستقل با دو جواب مستقل وجود دارد: شرط اول «وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَقْسِطُوا» و جوابش «فَأَنْكِحُوا» است و شرط دوم «فَإِنْ خِفْتُمْ أَنْ لَا تَعْدِلُوا» است و جوابش «فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ» است (ابوحیان، ۱۴۲۰ق، ج ۳: ۵۰۷). وی نظر منسوب به ابوعلی جبایی را که مبتنی بر وجود یک شرط و جواب در آیه است، رد می کند و می گوید که شاید صحیح نباشد که ابوعلی چنین گفته باشد؛ چون ابوعلی در نحو منزلتی دارد و حال آنکه این قول، نظم قرآن را فاسد می سازد و احکام شرعی را باطل می گرداند؛ چون از این آیه و آیه «لَنْ تَسْتَطِيعُوا» این طور نتیجه گرفته می شود که جایز نیست،

بیش از یک همسر بگیرید یا با کنیز ازدواج کنید و این جمله اعتراضی که میان شرط و جواب فاصله انداخته است، لغو و بی‌فایده خواهد بود. حال آنکه آیه «لن تستطیعوا» عدل در میل دل را نفی می‌کند؛ اما این آیه عدل در نفقه را نفی می‌کند (همان: ۵۰۸-۵۰۷).

ناگفته نماند که در قرن سیزدهم دیدگاهی متفاوت از سوی ابن‌جمل (۱۲۰۴ق) و پس از او محمد صاوی (۱۲۴۱ق)، ابراز گردید. این دو قرآن‌پژوه، فعل امر «فخافوا» را جوابی محذوف و مقدر برای عبارت شرطی «وإن خفتم ألتقسطوا» می‌دانند (ابن‌جمل، بی‌تا، ج ۲: ۷؛ صاوی، ۱۴۲۷ق، ج ۱: ۲۷۰). در همین قرن، شوکانی (۱۲۵۰ق) در فتح القدير پس از بیان وجوه تفسیری ساختار شرطی، معتقد است که اهل علم بر این اتفاق دارند که شرط مذکور در آیه مفهوم ندارد و آیه ازدواج با بیش از یک همسر را تنها برای فردی که از ستم بر یتیمان نمی‌ترسد، مجاز می‌سازد (شوکانی، ۱۴۱۴ق، ج ۱: ۴۸۲). البته چنین سخنی پیش از همه، توسط قرطبی (۶۷۱ق) نیز بیان شده است (قرطبی، ۱۳۶۴ش، ج ۵: ۱۱). بعدها نیز صدیق حسن‌خان (۱۳۰۷ق)، جمال‌الدین قاسمی (۱۳۳۲ق) مشابه این عبارت را در آثار خود نقل کرده‌اند: «و قد اتفق أهل العلم علی أن هذا الشرط المذكور فی الآیة لا مفهوم له و أنه یجوز لمن لم یخف أن یقسط فی الیتامی أن ینکح أكثر من واحد» (صدیق حسن‌خان، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۸؛ قاسمی، ۱۴۱۸ق، ج ۳: ۱۲).

۶. یک احتمال قابل تأمل

با بررسی فضای نزول آیات نخستین سوره نساء که بین سال‌های ۴ تا ۶ هجرت نازل شده، نیز با ملاحظه سیاق آیات، به نظر می‌رسد که وضعیت جامعه مسلمان در مدینه به گونه‌ای بوده که تشریح قوانینی تازه در پیوند با حقوق یتیمان و زنان را ضروری می‌ساخته است. اگر با نگاهی تاریخی، بازماندگان شهدای جنگ احد را در چنان فضایی در نظر بگیریم، به خوبی تأکیدات مکرر این دسته از آیات را بر ضرورت حفظ اموال ایتام و حقوق فردی و اجتماعی زنان را درخواهیم یافت. به ویژه که تصور وجود یتیم به معنای اصلی آن یعنی دختران و پسران صغیر و نابالغی که پدر خود را از دست داده‌اند، پس از شهادت بیش از ۷۰ تن از مسلمانان در این جنگ، بسیار طبیعی و مورد انتظار است. از سویی وجود یتیم، به معنای بیوه شدن مادران آن یتیمان نیز هست و با فرض جوان و متأهل بودن لاقول نیمی از کشته‌شدگان، این احتمال تقویت می‌شود که پس از خاتمه جنگ، ده‌ها زن و کودک بی‌سرپرست روی دست جامعه نوپای اسلامی مانده باشد و نزول این آیات برای حل چنین بحرانی صورت گرفته تا ضمن تکریم یتیمان و برای حفظ حقوق مادی و معنوی آنان، مردان واجد شرایط ملزم به ازدواج با زنانی شوند که دارای فرزند یتیم هستند و پیامد این ازدواج، علاوه بر سامان‌بخشی به

بیوه‌زنانی که با مرگ یا شهادت همسر، آسیب دیده‌اند، سامان‌دهی به یتیمان نیز به‌خوبی صورت گیرد. در واقع فرزندان همان بیوه‌زنان، در کنار مادر خود به‌صورت فرزندخوانده (ربیب یا ربیبه) زندگی خواهند کرد.

این برداشت از آن جهت مهم است که هر دو جنس یتیم را پوشش می‌دهد و مانند روایت عایشه نیست که تنها مصلحت و حفظ اموال دختران یتیم در آن لحاظ شده و معلوم نیست که برای حفظ اموال پسران نابالغ و صغیر یتیم، چه راه‌حلی ارائه کرده است. از سوی دیگر، ازدواج با مادران یتیمان، سبب می‌شود که ولایت یتیم توسط دیگران به دور از حضور مادر و دیگر اعضای خانواده نباشد و برای مدیریت و معاشرت‌های پی‌درپی ولی یتیم نیز محدودراتی نباشد و رابطه یتیم تحت سرپرستی با ولی خود، پس از ازدواج ولی با مادر او، به رابطه فرزندخواندگی بدل شده، از محرمیت ایجاد شده و معاشرت‌های نزدیک‌تر، حفظ اموال، رعایت عدالت، نظارت و رسیدگی و... بهتر و با امنیت خاطر بیش‌تری انجام گیرد.

بررسی تفاسیر درگذر تاریخ نشان می‌دهد، چنین نظری در میان مفسران متقدم به‌کلی مفقود نبوده و برای اولین بار از سوی بحر العلوم نصر بن محمد (۳۹۵ق) در تفسیر وی معروف به تفسیر السمرقندی نیز مورد اشاره بوده است: «و یقال: إنهم كانوا يتزوجون امرأة لها أولاد أیتام و كانوا لا يحسنون النظر إليهم، فنزل و إن خفتهم ألا تقسطوا فی الیتامی فأنكحوا ما طاب لكم یعنی بغیر ولد مثنی و ثلاث و رباع» (بحر العلوم، ۱۶۱۶ق، ج ۱: ۲۸۰).

اما این مضمون در دوران معاصر در بسیاری از تفاسیر مورد توجه قرار گرفته است. اگرچه در برخی تفاسیر، این نظر، قول منتخب مفسر تلقی نشده و صرفاً در کنار دیگر وجوه محتمل، اشاره مختصری به آن شده است. از جمله مرحوم طباطبایی پس از بیان و تشریح وجه منتخب خود، ضمن اشاره به دیگر اقوال چنین آورده است: «... منها: أنه كان الرجل منهم يتزوج بالأربع والخمس و أكثر ... فإذا فنی ماله مال إلى مال الیتیم الذی فی حجره فنهاهم الله عن أن يتجاوزوا الأربع لئلا يحتاجوا إلى أخذ مال الیتیم ظلماً... و منها: أن المعنی إن خفتهم ألا تقسطوا فی الیتیمه المرباه فی حجورکم فأنكحوا ما طاب لكم من النساء مما أحل لكم من یتامی قرباتکم مثنی و ثلاث و رباع...». در ترجمه میزان بندهای مشتمل بر این دو عبارت چنین ترجمه شده است: «عده‌ای از مفسرین در معنای آیه مورد بحث، امور دیگری - غیر از آنچه ما ذکر کردیم - یادآور شده‌اند که خواننده محترم اگر علاقه‌مند به آن‌ها باشد، باید به تفاسیر مفصل و بسیار مراجعه کند. از آن جمله گفته‌اند: عرب تا چهار و پنج و بیش‌تر زن می‌گرفت و با خود می‌گفت چرا نگیرم، مگر من از فلانی کمترم؟! و وقتی که افراد تحت تکفل و نان‌خورش زیاد می‌شد و مالش تمام می‌گردید، به اموال دختران یتیمی که با مادرشان ازدواج کرده بود رو می‌آورد، از این رو خدای تعالی در این آیه دستور داد که کسی حق ندارد بیش از چهار زن بگیرد و این دستور

برای آن بود که آنان محتاج به اموال یتیمان نگشته و مرتکب ظلم در حق آنان نشوند. بعضی دیگر گفته‌اند: معنای آیه این است که: اگر ترس آن دارید که نسبت به دختر یتیمی که با مادرش ازدواج کرده‌اید، عدالت را رعایت نکنید، پس با دوتا، سه‌تا و چهارتا از خود دختران یتیم که در میان اقوام و خویشاوندان سرخا دارید ازدواج کنید» که در هر دو قول، به دست‌درازی سرپرستان به مال یتیمی اشاره شده که مادرش در نکاح وی بوده است (موسوی: ۱۳۷۴ش، ج ۴: ۲۶۷).

مرحوم طالقانی نیز در پرتوی از قرآن، امر به نکاح در آیه را مشتمل بر ازدواج با دختران یتیم و نیز زنان بیوه یتیم‌داری می‌داند که ازدواج با آنان در جهت قسط و تأدیة حقوق مالی و حیاتی آنان موجب پیش‌گیری از آلودگی و منجر به حیات طیبۀ برای آنان است (طالقانی، ۱۳۶۲ش، ج ۶: ۱۷).

هم‌چنین موسوی سبزواری برای امر به نکاح در این آیه چهار صورت را محتمل شمرده که یکی از آن‌ها ازدواج با زنی است که خود، دارای پدر است (یتیم نیست) ولی فرزند یتیمی دارد: «و الْآیَةُ الشَّرِيفَةُ تَحْتَمِلُ صَوْرًا: الْأُولَى: ... الرَّابِعَةُ: التَّزْوِیجُ بِامْرَأَةٍ ذَاتِ أَبٍ وَ عِنْدَهَا یَتِیْمٌ (موسوی سبزواری، ۱۴۰۹ق، ج ۷: ۲۶۳-۲۶۲).

از دیگر معاصرانی که به این نظر گرایش نشان داده‌اند، دکتر خالد فائق عبیدی استاد دانشگاه مستنصریة بغداد است که چنین اظهار می‌کند: «أی إن خفتم ألاً تعطوا الیتامی حقوقهم فلکم أن تتزوجوا من أمهاتهن لترعوهن» (عبیدی، ۱۴۲۶ق، ج ۱۴: ۳۸).

۷. نتیجه‌گیری

بررسی‌های این پژوهش حاکی است که قریب به اتفاق مفسران سنی و شیعه با تکیه بر روایاتی که از صحابه و تابعان به‌ویژه عایشه و ابن‌عباس در سبب نزول آیه تعدد زوجات نقل شده است، قائل به وجود رابطه میان شرط و جزا در این آیه، هستند. البته درباره این‌که جزای آیه کدام عبارت است، اختلاف نظر رخ داده است. قریب به تمام مفسران قائل‌اند که عبارت «فَأَنْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَ ثُلَاثَ وَ رُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلًا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ» جزای آیه است؛ اما ابوعلی جبایی (۳۰۳ق) و معدودی از مفسران به پیروی از او قایل شدند که عبارت «فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ» جزای آیه به شمار می‌رود.

مبنای تعیین رابطه شرط و جزا در آیه مورد بحث روایاتی از عایشه و ابن‌عباس است و به جز ابوعلی جبایی (۳۰۳ق) که از متکلمان معتزلی است، دیگر مفسران در این زمینه اجتهاد نکرده‌اند. جبائی برخلاف قاطبۀ مفسران، جواب شرط در این آیه را عبارت از «فوَاحِدَةً» و به این معنا دانسته که «اگر بیم دارید که قسط نورزید،

چنانچه هزینه همسران بر شما زیاد است و به مال یتیمان نیاز پیدا می‌کنید، فقط یک همسر بگیرید». بنابراین تفسیر عبارت «فَأَنْكَحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ» جمله معترضه به شمار می‌رود.

برخی از مفسران بدون انکار رابطه بین شرط و جزا، مفهومی برای آن قائل نیستند. اما معدودی از مفسران شیعه نیز با تکیه بر روایت مرسلی که صاحب احتجاج (۵۸۸ق) به امام علی نسبت داده است، هرگونه رابطه‌ای میان شرط و جزا را انکار می‌کنند، چون طبق این روایت، بیش از ثلث قرآن میان شرط و جزای این آیه از سوی منافقان اسقاط شده است. این روایت و دیگر روایات مربوط به تحریف قرآن از قرن چهاردهم مورد نقد بسیاری از علمای شیعه قرار گرفت و خوانش‌های جدیدی نیز از آیه، در این قرن ارائه گردیده است. از مهم‌ترین دیدگاه‌های معاصر، برداشت مفسران و قرآن‌پژوهانی است که امر «فانکحوا» را با توجه به فضای نزول، سیاق آیات سوره نساء، ضرورت حفظ اموال یتیمان و تشریح قوانین جدید برای زنان و... متوجه مردانی است که با احراز شرط رعایت عدالت، بیوه‌زنانی را به همسری بگیرند که دارای فرزند یتیم هستند و از این راه هم زنان بیوه سامان یابند و هم قبول ولایت یتیمان اولاً محدود به دختران یتیم نشود، ثانیاً بین یتیمان تحت سرپرستی و مادران آنان که از هر کس برای تربیت و نظارت بر آنان ارجح و اولی هستند، فاصله نیفتد.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارد.

منابع

۱. آلوسی، محمود ابن عبدالله. (۱۲۷۰ق). ۱۴۱۵ق - روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، ج ۲، گردآورندگان: شمس‌الدین، ابراهیم، شمس‌الدین، سناء بزيع، محقق: عبدالباری عطیه، علی، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیة، منشورات محمدعلی بیضون.
۲. ابن ابی حاتم، عبدالرحمن. (۳۲۷ق). ۱۴۱۹ق - تفسیر القرآن العظیم، ج ۳، تحقیق: طیب، اسعد محمد، چاپ سوم، ریاض: مکتبه نزار مصطفی الباز.
۳. ابن جمل، سلیمان ابن عمر. (۱۲۰۴ق). بی تا - الفتوحات الإلهیة بتوضیح تفسیر الجلالین للدقائق الخفیة، ج ۲، تصحیح: شمس‌الدین، ابراهیم، بیروت: دارالکتب العلمیة منشورات محمدعلی بیضون.
۴. ابن عاشور، محمدطاهر. (۱۳۹۳ق). ۱۴۲۰ق - التحریر و التنویر، ج ۴، چاپ اول، بیروت: مؤسسه التاريخ العربی.

۵. ابن قتیبه، عبدالله ابن مسلم. (۲۷۶ق). ۱۴۲۳ق - تحقیق: شمس‌الدین، ابراهیم، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه منشورات محمدعلی بیضون.
۶. _____ . ۱۴۱۱ق - تفسیر غریب القرآن، شرح: رمضان، ابراهیم محمد، چاپ اول، بیروت: دار و مکتبه الهلال.
۷. ابو حیان، محمد ابن یوسف. (۷۴۵ق). ۱۴۲۰ق - البحر المحيط فی التفسیر، ج ۳، تحقیق: جمیل، صدقی محمد، چاپ اول، بیروت: دار الفکر.
۸. ابوداود، سلیمان ابن اشعث. (۲۷۵ق). بی تا - سنن أبی داود، ج ۲، شارح: سید، سید محمد، عبدالخیر، عبدالقادر، محقق: سید، ابراهیم. بی جا: دار الحدیث.
۹. ابوزهره، محمد. (۱۳۹۵ق). بی تا - زهره التفاسیر، ج ۳، چاپ اول، بیروت: دار الفکر.
۱۰. اشکوری، محمد ابن علی. (۱۰۹۰ق). ۱۳۷۳ش - تفسیر شریف لاهیجی، ج ۱، مصحح: محدث جلال‌الدین، چاپ اول، تهران: دفتر نشر داد.
۱۱. اصفهانی، محمد حسین. (۱۳۶۱ق). ۱۳۶۶ش - مجد البیان فی تفسیر القرآن، چاپ اول، تهران: مؤسسه البعثه.
۱۲. بحر العلوم (سمرقندی)، نصر ابن محمد. (۳۹۵ق). ۱۴۱۶ق - تفسیر السمرقندی، ج ۱، تصحیح: عمروی، عمر، چاپ اول، بیروت: دار الفکر.
۱۳. بحرانی، هاشم ابن سلیمان. (۱۱۰۷ق). ۱۴۱۵ق - البرهان فی تفسیر القرآن، ج ۵، محقق: بنیاد بعثت، واحد تحقیقات اسلامی، چاپ اول، قم: مؤسسه البعثه، قسم الدراسات الإسلامیه.
۱۴. بخاری، محمد ابن اسماعیل. (۲۵۶ق). بی تا - الصحیح، بی جا: وزارة الأوقاف جمهوریة مصر العربیه، المجلس الأعلى للشئون الإسلامیه. لجنة إحياء كتب السنه.
۱۵. ثقفی تهرانی، محمد. (۱۳۶۴ش). ۱۳۹۸ق - تفسیر روان جاوید در تفسیر قرآن مجید. ج ۲، چاپ دوم، تهران: نشر برهان.

۱۶. جبایی، محمد ابن عبدالوهاب.(۳۰۳ق). ۲۰۰۹م - مقدمه نویسن: سید، رضوان، موسوعه تفاسیر المعتزله، ج ۳، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون.
۱۷. جزایری، سید نعمت الله.(۱۱۲ق). ۱۳۸۸ش - عقود المرجان فی تفسیر القرآن، ج ۱، محقق: موسسه فرهنگی ضحی، چاپ اول، قم: انتشارات نور وحی.
۱۸. حویزی، عبدعلی ابن جمعه.(۱۱۲ق). ۱۴۱۵ق - تفسیر نور الثقلین، ج ۱، مصحح: رسولی محلاتی، هاشم. چاپ چهارم، قم: نشر اسماعیلیان.
۱۹. زجاج، ابراهیم ابن سری.(۳۱۱ق). ۱۴۱۶ق - اعراب القرآن، ج ۲، تحقیق: ابیاری، ابراهیم، چاپ سوم، قم: دار التفسیر.
۲۰. زمخشری، محمود بن عمر.(۵۳۸ق). ۱۴۰۷ق - الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل، ج ۱، مصحح: حسین احمد، مصطفی، چاپ سوم، بیروت: دار الکتب العربی.
۲۱. سلطانی رنانی، محمد.(۱۳۹۸ش). «بررسی و نقد نظریات مفسران در بیان وجه ارتباط شرط و جزای آیه سوم سوره نساء»، دوفصلنامه پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، شماره ۱۰، سال پنجم، شماره ۲، ص ۲۴۶-۲۲۱. (DOI: ۱۰,۲۲۰۹۱ / PTT.۲۰۱۹,۲۷۱۸,۱۲۸۰)
۲۲. سلطان علی شاه، محمد ابن حیدر.(۱۳۲۷ق). ۱۴۰۸ق - بیان السعاده فی مقامات العباده، ج ۲، چاپ دوم، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
۲۳. سیواسی، احمد ابن محمود.(۸۶۰ق). ۱۴۲۷ق - عیون التفاسیر، ج ۱، تحقیق: دارتما، بهاء الدین، چاپ اول، بیروت: دار صادر.
۲۴. شبر، سید عبدالله.(۲۴۲ق). ۱۴۱۰ق - تفسیر القرآن الکریم، ج ۲، چاپ دوم، قم: مؤسسه دار الهجرة.
۲۵. _____ . ۱۴۰۷ق - الجوهر الثمین فی تفسیر الكتاب المبین، ج ۲، مقدمه: بحر العلوم، محمد، چاپ اول، کویت: شرکه مکتبه الالفین.
۲۶. شریف الرضی، محمد ابن حسین.(۴۰۶ق). ۱۴۰۶ق - حقائق التأویل فی متشابه التنزیل، ج ۵، تحقیق: آل کاشف الغطاء، محمدرضا، چاپ اول، بیروت: دار الأضواء.

۲۷. شفیعی، محمد امین. (۱۳۹۳ق). ۱۴۲۷ق - *أضواء البيان في إيضاح القرآن بالقرآن*، ج ۱، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون.

۲۸. شوکانی، محمد. (۱۲۵۰ق). ۱۴۱۴ق - *فتح القدير*، ج ۱، چاپ اول، دمشق: دار ابن کثیر.

۲۹. شیخ علوان، نعمه الله ابن محمود. (۹۲۰ق). ۱۹۹۹م - *الفواتح الإلهیة و المفاتيح الغیبیة الموضحة للكلم القرآنیة و الحكم الفرقانیة*، ج ۱، چاپ اول، قاهره: دار رکابی للنشر.

۳۰. صادق زاده طباطبایی، محمود. (۱۳۹۲ش). «تیین و بررسی گستره ظهور و دلالت آیه جواز چند همسری»، فصلنامه علمی فقه و اصول، شماره ۹۵، دوره ۴۵، شماره ۴، ص ۶۳-۴۵.

DOI: ۱۰,۲۲۰۶۷/FIQH.V۰۱۰,۱۲۰۳۸

۳۱. صاوی، احمد ابن محمد. (۱۲۴۱ق). ۱۴۲۷ق - *حاشیة الصاوی علی تفسیر الجلالین*، ج ۱، مصحح: شاهین، محمد عبدالسلام، چاپ چهارم، بیروت: دار الکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون.

۳۲. صنعانی، عبدالرزاق ابن همام. (۲۱۱ق). ۱۴۱۱ق - *تفسیر القرآن العزیز*، ج ۱، چاپ اول، بیروت: دارالمعرفة.

۳۳. طالقانی، محمود. (۱۳۵۸ش). ۱۳۶۲ش - *پرتوی از قرآن*، ج ۶، چاپ چهارم، تهران: شرکت سهامی انتشار.

۳۴. طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۶۴ش). ۱۳۹۰ق - *المیزان فی تفسیر القرآن*، ج ۴ و ۱۲، چاپ دوم، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.

۳۵. طبرانی، سلیمان ابن احمد. (۳۶۰ق). ۲۰۰۸م - *التفسیر الکبیر*، ج ۲، چاپ اول، اردب (اردن): دار الکتب الثقافی.

۳۶. طبرسی، فضل ابن حسن. (۵۴۸ق). ۱۳۷۲ش - *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، ج ۳، تصحیح: یزدی طباطبایی، فضل الله؛ رسولی، هاشم، چاپ سوم، تهران: ناصر خسرو.

۳۷. _____ . بی تا - *ترجمه تفسیر مجمع البیان*، جمعی از مترجمان، محقق: مفتاح، محمد، ترجمه و تصحیح: رسولی، هاشم و دیگران، چاپ اول، تهران: انتشارات فراهانی.

۳۸. طبرسی، احمد ابن علی. (۵۸۸ق). ۱۳۶۱ش - الإحتجاج علی اهل اللجاج، ج ۱، تحقیق: خراسان، محمدباقر، مشهد: نشر مرتضی.
۳۹. طبری، محمد ابن جریر. (۳۱۰ق). ۱۴۱۲ق - جامع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۴، چاپ اول، بیروت: دار المعرفة.
۴۰. طنطاوی، محمد. (۱۴۳۱ق. ۲۰۱۰م). ۱۹۹۷م - التفسیر الوسیط للقرآن الکریم، ج ۳، چاپ اول، قاهره: نهضة مصر.
۴۱. طوسی، محمد ابن حسن. (۴۶۰ق). بی تا - التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۳، مصحح: عاملی، احمد حسیب، مقدمه نویس: آقابزرگ تهرانی، محمد محسن. چاپ اول، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۴۲. عبیدی، خالد فائق. (۱۴۲۶ق) - ومضات إعجازیه من القرآن و السنه النبویه، ج ۱۴ چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیه منشورات محمدعلی بیضون.
۴۳. عسکری، حسن ابن عبدالله. (۳۹۵ق). ۱۴۲۸ق - تصحیح الوجوه و النظائر، تحقیق: عثمان، محمد، چاپ اول، مصر: مکتبه الثقافه الدینیة.
۴۴. عسکری، مرتضی. (۱۴۲۸ق). ۱۳۷۴ش - القرآن الکریم و روایات المدرستین، ج ۳، قم: کلیه اصول الدین.
۴۵. فراء، یحیی ابن زیاد. (۲۰۷ق). ۱۹۸۰م - معانی القرآن، ج ۱، تحقیق: نجاتی، احمدیوسف و نجار، محمدعلی، چاپ دوم، مصر: الهیئه المصریة العامه للکتاب.
۴۶. فیض کاشانی، محمد ابن شاه مرتضی. (۱۰۹۱ق). ۱۴۱۵ق - تفسیر الصافی، ج ۱، مقدمه و تصحیح: اعلمی حسین، چاپ دوم، تهران: مکتبه الصدر.
۴۷. _____ (۱۴۱۸ق) - الأصفی فی تفسیر القرآن. ج ۱، محقق: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی نعمتی محمدرضا درایتی محمدحسین. چاپ اول، قم: مرکز النشر التابع لمکتب الإعلام الإسلامی.
۴۸. قاسمی، جمال الدین. (۱۹۱۴م). ۱۴۱۸ق - محاسن التأویل، ج ۳، تحقیق: عیون سود، محمدباسل، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیه، منشورات محمدعلی بیضون.

۴۹. قیسی عاملی، محمدحسن. (متوفای قرن ۱۵). بی تا - تفسیر البیان الصافی للکلام الله الوافی. ج ۱، چاپ اول، بیروت: مؤسسه البلاغ.
۵۰. قرطبی، محمد ابن احمد. (۶۷۱ق). ۱۳۶۴ش - الجامع لأحكام القرآن، ج ۵، چاپ اول، تهران: ناصر خسرو.
۵۱. قمی مشهدی، محمد ابن محمد رضا. (۱۱۲۵ق). ۱۳۶۸ش - تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب، ج ۳، تحقیق: درگاهی، حسین. چاپ اول، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۵۲. کاشانی، محمد ابن مرتضی. (۱۱۱۵ق). ۱۴۱۰ق - تفسیر المعین، ج ۱، تحقیق: درگاهی، حسین، اشراف: مرعشی، محمود، چاپ اول، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۵۳. ماجد زبیدی، ناصر. (۱۴۲۸ق) - التیسیر فی التفسیر للقرآن بروایة أهل البيت، ج ۱، چاپ اول، بیروت: دار المحجة البيضاء.
۵۴. مجاشعی علی ابن فضال. (۴۷۹ق). ۱۴۲۸ق - نکت فی القرآن الکریم فی معانی القرآن الکریم و اعرابه، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون.
۵۵. مجلسی، محمد باقر. (۱۱۱۰ق). بی تا - بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، ج ۸۹ و ۹۰، تحقیق: علوی، عبدالزهراء؛ محمودی، محمد باقر، چاپ اول، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۵۶. محلی، جلال الدین محمد ابن احمد. (۸۶۴ق). ۱۴۱۶ق - تفسیر الجلالین، تحقیق: سیوطی، عبدالرحمن، چاپ اول، بیروت: مؤسسه النور للمطبوعات.
۵۷. مسلم ابن حجاج. (۲۶۱ق). ۱۴۱۲ق - الصحيح، تصحیح: عبدالباقی، محمد فؤاد، قاهرة: دار الحديث.
۵۸. معرفت، محمد هادی. (۱۴۲۷ق). ۱۳۸۷ش - التفسیر الأثری الجامع، ج ۱، چاپ اول، قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید.
۵۹. _____ (۱۳۸۶ش). صیانه القرآن من التحریف، چاپ اول، قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید.
۶۰. مقاتل ابن سلیمان، ابوالحسن. (۱۵۰ق). ۱۴۲۳ق - تحقیق: شحاته، عبدالله محمود، ج ۱، چاپ اول، بیروت: دار إحياء التراث العربی.

۶۱. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱ش). تفسیر نمونه، ج ۳، چاپ دهم، تهران: دار الکتب الإسلامية.
۶۲. موسوی، محمدباقر. (۱۴۲۱ق). ۱۳۷۴ش - ترجمه تفسیر المیزان، ج ۴، چاپ پنجم، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۶۳. موسوی سبزواری، عبدالاعلی. (۱۴۱۴ق). ۱۴۰۹ق - مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن، ج ۷، چاپ دوم، بی‌جا: دفتر سماحه آیت الله العظمی السبزواری.
۶۴. نحاس، احمد ابن محمد. (۳۳۸ق). بی تا - النسخ و المنسوخ فی القرآن الکریم، روایت: ادفوی، محمد ابن علی، چاپ دوم، بیروت: مؤسسه الکتب الثقافیه.
۶۵. نسائی، احمد ابن علی. (۳۰۳ق). بی تا - السنن الکبری، ج ۳. تحقیق: بنداری، عبدالغفار سلیمان، گردآورنده: شمس الدین، احمد، کسروی، سیدحسن، بی‌جا: دار الکتب العلمیه، منشورات محمدعلی بیضون.
۶۶. نفیسی، شادی و رئیس، مرضیه. (۱۴۰۱ش)، «نقدی بر ترجمه‌های ساختار شرط در آیه ۳ سوره نساء بر مبنای رویکرد ساختاری»، دوفصلنامه مطالعات ترجمه قرآن و حدیث، دوره ۹، شماره ۱۸، ص ۱-۳۳.
- (DOR: ۲۰,۱۰۰۱,۱,۲۴۲۳۳۷۵۷,۱۴۰۱,۹,۱۸,۵,۰)
۶۷. واحدی، علی ابن احمد. (۴۶۸ق). ۱۴۱۶ق - الوسیط فی تفسیر القرآن المجید، ج ۲، تحقیق: زفیتی، محمدحسن ابوالعزم، چاپ اول، مصر: وزارة الأوقاف.
۶۸. هواری، هود ابن محکم. (۲۸۰ق). ۱۴۲۶ق - تفسیر کتاب الله العزیز، ج ۱، چاپ اول، بی‌جا: دار البصائر.